Pozsvai Györgyi

Az anekdotikus hagyományok öniroinkus felülírása

Petelei István Árva Lotti című novellájáról[1]

(*Interpretációs útválasztás*) A Petelei-szakirodalom e művet, amelyhez már első közlésekor sikertörténet kapcsolódott, alapvetően két oldaláról közelítette meg. A kortárs ítészek közül Haraszti Gyula mint „a kitartó, igaz hűség szatírájá"-t emelte ki a novellisztikából publikálásakor is és posztumusz is; mintegy metaleptikusan e szövegnek a Petelei-értékelésbe visszaírására tett kísérletet nekrológjában.2 A novellisztika értelmezéstörténetének hozzánk közel eső szakaszában, az 1980-as években Bodnár György, méltatva a „zsánerkép" és a „társadalomrajz" hagyományán túli, méghozzá a lélektani novella hagyományát kialakító írásokat, úgy tartotta: „Ennek az elbeszélésnek az éltetője azonban nem az illúzióélet kinevettetése vagy megsajnáltatása, hanem a várakozás lélektanának ábrázolása."3 Az *Árva Lotti* újraolvasása során az alapmonográfiához foghatóan,4 főként Németh G. Béla tanulmányát követve,5 a lélektani, valamint a tragikomikus-groteszk vonatkozásokra viszonylag egyforma súlyt szándékozom fektetni. Csakhogy nem szociálpszichológiai-ideológiai keretek között, hanem Dobos István6, valamint Györke Ildikó megállapításait7 elfogadva, prózapoétikai, s azon kívül nyelvelméleti és esztétikai támpontok mentén interpretálom ezt az alapvetően kettős arculatú alkotást; amely feltevésem szerint immanensen önreferens, valamint e vetületben saját hagyományát játékosan kikezdő és felülíró műfajpoétika letéteményese. A szövegközi műolvasatom horizontja pedig a Petelei-novellisztikára terjed ki, s Jókai, Mikszáth meg Bodor Ádám prózája után végül Gogol *A köpönyeg* című elbeszélését érinti.

(*Két profán próféta és két /tragi/komikus korreferátor*) Petelei e kisepikai művében az anekdotikus elbeszélés- és szerkesztésmódot a lélektani elemzés és megjelenítés ellensúlyozza, s így a poén minimalizálódik, tragikomikus-gorteszk hangoltságba oldódik bele. A fiktív szövegvilág két egymással rímelő s egymást ellenpontozó eseménysorból, illetve nyelvi cselekedetekből épül fel, amelyek közül a (z elbeszélt) múltbeliek motiválják a jelenben lepergőket és/vagy a jövőben kibontakozókat. A novella bevezető egységében ugyanis az idő négy síkja csúszik egymásra; ráadásul nem egyetlenegy kiváltságos narrátor, hanem két hősnő együtt idézi vissza a múlt egy távoli és egy ahhoz képest közelebbi epizódját. E szereplő-történetmondók két jóslatot (re)konstruálnak a hajdani idők leglényegesebb közlési eseményeiként. A(z elbeszélt) múltra, illetve a (fikcionált) jelenre vonatkozó reflexióik meg egyben előlegezik a közeljövőt, mármint a beláthatónak vélt aznapi nyelvi fejleményeket. Az *Árva Lotti* tehát a Petelei-novellisztikára jellegzetes fogással a végkifejlet irányából épül fel, s ezért e 'témafelvillantó' szereplői párbeszéd 'értelmi félhomályossága'8 még sűrűbbé válik.

A másodlagos, valamint a harmadlagos elbeszélés síkján megszólaló két-két korreferenstől az elsődleges narrátor veszi át a szót, aki addig a novella nyelvi világát/horizontját kitáró szereplői lokúciós beszédaktusok körülményeinek szemléltetésére szorítkozik. Történetelőadói pozícióba helyezkedik, s retrospektív módon feleleveníti a rég- és a közelmúltat. Az időben legtávolabbi közlésektől, a két jövendöléstől kezdve sorban kitér valamennyi, a (fikcionált) mát meghatározó, feszültségben tartó nyelvi műveletre. A főhős anyjának a domináns, valamint az apának és a férjjelöltjének a fordulatot hozó kommunikációs fellépését különböző nézőpontból láttatja, egyben viszonylagossá teszi. S így feltételezett alkotótársától, az olvasótól várja el, hogy összképet hozzon létre a múltról, a jelenről és a jövőről.

Árva Lotti megnyilatkozása, amelyhez a Sáráé kapcsolódik, számvető lendülettel nyitja meg a múlt (nyelvi) horizontját; e novella tehát dialogikus életelbeszélésként veszi kezdetét. A hajdani időkből két cigányasszony látnoki szavai villannak fel e két szereplő-narrátor gondolatvilágában. Több évtizedes várakozói alapállásból artikulálódik a visszaemlékezés, amely során (vagyis a fiktív jelen időben) a szubjektív történetelőadói helyzetből (pl. a főszereplő lelki feszültségéből) adódóan még az addigiaknál is sokkal vontatottabban telnek-múlnak a percek s az órák. A múltba tekintés alkalmával – amelynek keretéül egyébként lehangoló-nyomasztó környezet rajzolódik ki – egymásba csúszik az emlékezés és az álmodozás-ábrándozás, valamint az ébrenlét diszpozíciója, és az alvó állapot által kínálkozó, s e többszörösen ambivalens helyzet narratív síkon kilépési lehetőséget nyújt. A szöveg-, illetve nyelvi világ szereplői megnyitásából és feltárásából következik az, hogy az elsődleges elbeszélő és az (implicit) olvasó ismeretei végesek, bizonyos téren még e két szereplőéhez képest is. Mivel például csak a mű második részében konkretizálódik, hogy egy szereplőtársi „előbejelentés", megnyilatkozói „előaktivitás"9 motiválja a szereplői életelbeszélést, illetve teszi feszültté a várakozói hangoltságot. A valamikori férjjelölt, Dezső Balázs partnerének, Ötvös Lottinak ígéretet tesz meglátogatására. E nyelvi cselekvés típusa szerint a (fiktív) befogadóra van szabva.

A főhős „szekvenciakezdeményező" beszédcselekvése, amely „meghatározza a rákövetkezőt"10, az alvás és az ébrenlét, illetve éberség köztes állapotában hangzik el. A határhelyzet jelképállományát gazdagítva, az emberi test ágyban nyugvó, a halál és a(z) újjászületés helyéhez van kötve. A rögzítettség ellenére visszautat tesz meg a narratív tudat, és a múlt ábrándvilágát (re)konstruálja úgy, hogy egyben groteszk módon meg is ifjodik attól. Másfelől pedig a végső beteljesedés reménye indítja és újítja meg a már koros szereplő-elbeszélő tudatát, amikor az a profán próféciák nyelvi beválásaképpen, igazolódásaképpen leánykérést helyez kilátásba. És szimbolikusan gyertya fénye lobban fel és oszlik szét a komor hangoltságú szobában. A gyertya nemcsak a remény fényeként világít a homályos és nyomasztó színhelyen, azonkívül élet- és haláljelkép,11 s mivel a lángja el-ellobban, baljóslatúvá is átminősül mindannyiszor. Ilyeténképpen a színdramaturgia szintén szögesen ellentétes szemantikai vonatkozásokat tesz érzékivé, sőt elmélyíti az azok közötti feszültséget. Miként a következő idézet illusztrálja, a sárga (test)szín a gyér fénynél és a kék (sötét lepel)szín mellett tompa tónussá válik, amely jelképesen a betegség és a halál képzetét társítja:

„Csendesen terjed el a gyertya fénye. A homály erősebb a nagy szoba szegleteiben, hogysem elűzhetné. A megvasazott székek, tengernagy cserefa asztal, a politúros szekrény, a virágos függönyök – alig látszanak. Egyedül a Sári ráncos sárga arcát s sovány – a kék pokróc lombjai alól kilátszó – karjait világítja meg jobban."12

A lét, valamint a fény- és a színszimbolika szemantikai köreihez foghatóan a hangé is metszik egymást. A kora hajnali szürkületben felharsanó kakas lehetséges, hogy jelképesen az adott állapotot pozitív irányba megfordító nap közeledtét jelzi előre, éppúgy az, hogy vészhelyzetre figyelmeztet. Az előbbiekben részletezett bonyolult jelképvilág esztétikai vetületű jelentéshálóba szövődik bele. Pragmatikailag groteszk állapotként hat, hogy az idős, ráadásul halálára készülődő szereplő tudatában ifjú nőhöz illő vágy, bár leányálomként is torz ábránd kerül előtérbe a múltból. E rögeszme újfent életre kel, és miképpen a két jóslat, megszállja a tudatot, sőt

hatalmába keríti. Nyelvi önerőre s önmozgásra szert téve,13 éber várakozói alapállásba készteti a fiktív alanyt, miután a valamikori férjjelölt látogatási ígérete alapján felcsillan a beteljesülés lehetősége.

A jövendő egyik megnyilvánulása közösségi szokásrendhez kapcsolódik, a másik meg az egyéni élet egyik beavató aktusához kötődik. Tehát mindkét jóslat kivételes, jelentős helyzetben hangzik el, de túl azon, hogy komikusan megkettőződnek, viszonylagossá teszik egymást. Az egyik nyelvi eseményre profán ünnep, hetivásár alkalmával kerül sor, amely komikusan inszcenálódik:

„- Emlékszel-e?… Mintha tegnap történt volna, úgy tudom. Még a ruhám színét is látom. Szerdán volt… nem… csütörtökön… szerdán mégis.

– Csütörtökön, kicsi. Hetivásár volt, amire bejártak a cigányasszonyok. A nagyasszony el akarta hajtani, mert kuruzsolónak hitte, s reáuszította a kutyát.“14

A másik jövendőmondás az egyéni élettörténet szakrális fedezetű epizódjához, konfirmációhoz, valamint jelképesen hosszú, fehér öltözékhez kötődik. E beszédcselekvések a bizonyosság és a bizonytalanság elmosódó határvonalán idéződnek fel, és (re)konstruálódnak a dialogikus emlékezés során. Azonkívül a megnyilatkozók identitása is ellentmondásos, az elsőé önmagában véve, a másodiké meg hasonmásszerű voltában kérdéses; mégis fonák módon hitelre tesznek szert. Sőt pragmatikailag komikusan hat, hogy a fiktív befogadói horizonton e profán látnokok szavai felértékelődnek; e hősnőknek nincs tudomásuk a kommunikációs cselfogásról, mármint, hogy a ’váteszi’ közlések elvárási rendszerükhöz vannak igazítva. Továbbá a „beszédlépések”, a „beszélőváltás”, valamint a „javítási műveletek szabályai”15 tekintetében komikusan fonák, hogy a főszereplőt tévútra vezető jóslat idejét egészen napra pontosan a vak korreferens határozza meg. A következő párbeszéd-szekvenciában pedig e mikronarratíva ’egyenes beszéd’-en alapuló felelevenítésekor viszont a Sára alapállítása szorul helyreigazításra. Ilyeténképpen a másodlagos fő- és mellékelbeszélő kölcsönösen relativizálódik, sőt egyazon szintre kerül, jóllehet más-más alapállásból közelíti meg és értelmezi újra a jóslatot. Sára biztató végkicsengésűnek tünteti fel s szemantikumát megköti, mi több szakrális-mesei kontextusba olvasztja bele. Ötvös Lotti ellenben élesen vitatja az egyértelműsítő jellegű műveletet.

„ – »Angyal«-nak hítta, kicsike. Azt mondá: »Jézus, mekkora szerencse vár a kicsi angyalra. Négylovas batáron, mundéros legénnyel viszik a templomba.«

– Nem úgy mondta! »Két veres szál fut itt végig, s csak későn ér össze… Ez a kék keresztül menve csak el ne rontsa!« Nézted a tenyeremet, Sári?… Nézted… »Meglesz, ha nem is ma. Sok ág, bog mellette, mi másfelé húzza. – Összeér a végén.« Hallom, te, a hangját most is, s látom a sárga fogait. »Annyi van írva a tenyerébe, angyalka – mondta –, mint egy vastag könyvbe.«”16

A jövendőmondók tulajdonképpen mintegy a „sors” „vastag könyv”-ét dekódolják, mikor a maguk profán-vulgáris nyelvi szintjén tenyérből olvasgatják, s végtére a vizuális jelek játékából ’desifrírozzák’ (kibetűzik). S így lehetséges, hogy partitúraszerűen értelmezve a ’nagy kód’ szövegét, az adott kommunikációs helyzethez is applikálják, majd a maguk vulgáris (anyagias) szempontjaiknak megfelelően meseien ígéretessé metaforizálják a nyelvi aktusaikat17. A beszédes nevű Prédáné és az őt követő, nevesincs ’prófétanő’ is óva int a sors könyvében található tisztázhatatlan szövegpontokra, azazhogy a tenyérbe rótt fenyegető jelekre. Az így nyelvontológiailag18 értett, narratív síkon meg élettörténetileg érintett egyén, Ötvös Lotti pedig fel-felötlő kételyei ellenére komikusan kitartó várakozói alapállásba merevedik. A cigányasszonyi jóslatok laicizált-szakrális fedezete és szövegközi jelentéslehetőségei Ötvösné intései által (lányom, „mondtam én azt mindig, amit kiolvastak a tenyeredből, az Isten dolga a jövendő”), egyszersmind tudati befolyására utólagosan még inkább megerősítődnek, a múltat (re)konstruáló epizód folyamán főképpen az előadótársi szerepet játszó Sára beszédében érhetők ’tetten’.

(*Az Ötvös-család ’krónikása’*) A mindeddig háttérbe vonult elsődleges elbeszélő a másodlagos korreferensek által megalkotott narratíva ironikus parafrázisát nyújtja. Ily módon a novella ’küszöbén’ nem csupán a múltbeli nyelvi történésekre és életepizódokra, hanem az elkövetkezőkre vonatkozóan is mérlegelésre készteti az (implicit) olvasót, mármint, hogy a nyelvi események szűkös látóhatárú vagy laicizált-szakrális jellegű megközelítési útját választja-e, netalán a metaleptikusan19 profán-vulgáris átiratát fogadja-e el. (A szerzői narrátor szóban forgó tevékenységének a játékosan romboló, a szereplő-(el)beszélői megnyilatkozásokat felforgató ereje, méghozzá dezantropomorfizáló jelleggel az idősebb történetmondó nevében is megnyilvánul, palindromaszerűen felvillan.) Az elbeszélő ironikus szólamához visszatérve megállapítható, hogy mint a „Véghetetlenség”-hez intézet megszemélyesítő, egyben megszólító beszédaktus feszült ellentétbe kerül a jövendöléseknek magasztos szövegközi aspektusokat tulajdonító hősnőkével. Azonkívül az elődd, az apa szürke életnarratívájához viszonyítva fonákjára fordítja az Árva Lotti számára kilátásba helyezett illuzórikusan fényes jövendőt. A nyílt narrátori szereplőbemutatás, mintha Gogol *A köpönyeg*éből lenne plagizálva, ott is hosszúra nyúlik, itt is alig-alig akar befejeződni, holott egyetlenegy megnyilatkozás. Deszakralizáló és depatetizáló nyelvi elemek járják át e közlést, amely Ötvös Miska sommás élettörténetévé kerekedik, s poénszerűen groteszk-profán hasonlattal ér véget meg talajt.

„Ott történt a Szent Miklós utcában, abban a csendes kis fehérre meszelt, zöld táblás házikóban, melynek ajtaja előtt kispénzű akác terjesztette ki lombját, udvarán szegfű nyílott s majorán; ahol Ötvös Miska élt születésétől fogva, azon kilátások között, hogy ott is fog elpusztulni egy csendes napon, emlegetetlenül, nyom nélkül, űrt maga után sem hagyva, mint egy, melyet a macska lenyel.”20

Nyelvontológiai paradoxonként az egyéni életút ironikusan s lefokozó módon egyetlen mondatba belefér. A reflexív síkon pedig kérdőjel kerül a fiktív alany nemzedéki és életnarratíváját vaskos kötet(ek)ben részletező, mi több heroikusnak feltüntető elbeszélői hagyomány mögé. E novella a családkrónika műfaját is ironikusan szétírja, így csupán életepizódok mentén (re)konstruálhatja az (implicit) olvasó. A hézagos és egymásba tördelődő életnarratívák középpontjában a felmenők (Ötvösné és Ötvös Miska) állnak, így azok kontextuális viszonylatában íródik meg az utódé.

E Petelei-mű elsődleges narrátorának közlései viszonylag (például *A székek* című novellában elhangzókhoz képest) megbízható interpretációs (értékelési-értelmezési) tájékozódást tesznek lehetővé a befogadó számára. Ámbár önmagát illetően a legkevésbé következetes a szerző-elbeszélői szólam, hiszen újra meg újra rájátszik valamely epikusi hangnemre, például a krónikásét és/vagy az eposz előadójáét parodizálja a „Véghetetlenség” invokálásakor. Azonkívül a hősepika e kései utóda mint 19. századi fiktív történetfeljegyző egy meglehetősen jelentéktelen család történetének vulgáris átiratát nyújtja. A két jövendölést egyazon értékszintre hozza, s a szürke hétköznapok eseményei közé iktatja be. Jóllehet ekkor alapvetően semlegességre törekszik, a főhősnőt Árva Lottiként azonosítja. A témája exponálásakor viszont az Ötvös-család ’krónikása’ e hősnőt az Árva degradáló vezetéknévvel illetett felmenőjével, az apjával helyzetileg nivellálja. A többszólamú irónia pedig kontextuálisan (és a szereplői pozíciók mentén is) oda-vissza érvényre jut; annak a szereplőnek a beállítódását is kezdi, aki a „Teremtő” kézvonásai, ’iromány’a’ alapján és a jóslatok fényében a családnév méltóbb hordozójának s fenntartójának értékelődik fel, és azét is, akinek (e szövegponton homályban hagyott okokból) ragadványnév jut osztályrészéül. Az Árva titulus, amely egyben állandó jelzője is Miskának, ’előírja’, az elbeszélői-krónikási szöveg görbe tükrében előrevetíti viselőjének kisszerű életútját.

A köpönyeg című elbeszélés szerint a főhősnek, Basmacskinnak „»már a nevén is látszott, hogy valamikor a cipőtől származott«”21 Hogy ez milyen módon történt a múltban, »azt homály borítja«. Keresztnevén és apai nevén Akakij Akakijevicsnek hívták, mivel a »körülmények maguktól alakultak úgy, hogy semmiképpen sem lehetett más nevet adni neki«22. Az apa nevének e »szükségszerű«

megduplázódása és a »származásra« utaló vezetéknév mintha eleve megírták volna egy életút lefolyását, meghatározták volna hordozójuk lelki alkatát.23

A Petelei-novellában, összegezve előbbi fejtegetéseimet, a magasztos (laicizált-szakrális) nyelvi síkon van előírva s kijelölve a profánon, meg vonásonként s jelenként dekódolódik, sőt jóslat formájában metaforizálódik a családi névre 'dicsőséget' hozó egyéni életút. Csakhogy a többszólamú irónia dehierarchizáló ereje jut érvényre, a reflexív síkon pedig az epikai műfajhagyományokat fordítja fonákjukra és írja felül a szerzői elbeszélő. Bár a másodlagos szereplő-elbeszélői megnyilatkozások (a jósnők és Ötvösné szavai) szerint a felemelkedés íve a „Teremtő" által eleve meg van „rajzolva", ámde az elsődleges narrátor relativizáló és lefokozó műveleteiből következően az állítások sorra lerombolódnak. Az elődöt meghatározó alsó helyzet és az utódnak 'előírt' felső közötti távolság felmérésén, valamint az azt megteremtő 'idea' illuzórikusságának érzékelésén túl az is az (implicit) olvasó horizontján vehető ki, hogy a nyelvi világba foglalt egyéni életút kiszámíthatatlan; ami a szereplői pozíciók vertikális mozgásában, elbeszélői lebegtetésében nyilvánul meg ehelyütt. A családkrónika poétikai és formahagyományának ironikus szétírásából eredően az *Árva Lotti* című novellába szervesített komikus-groteszk műfajváltozat és/vagy témaátirat csupán töredékeiből állítható össze. A narratíva-, sőt megnyilatkozás-részecskék, vagy épp betételbeszélések a felmenők, Ötvösné és Ötvös Miska életepizódjait ismertetik, így ezek nyelvi függvényében íródik meg Árva Lotti narratívája. Az elsődleges elbeszélő a nyelvontológiai viszonylatokkal számolva forgatja fel a sors „vastag könyvére" laicizált-szakrális vagy profán törekvéssel hivatkozó szereplői beszédaktusokat.

(*A 'látnok' anya és az „árva betűmásoló" apa*) A narrátori szűkszavúsággal ellentétben Ötvösné hosszas anyai kioktatásban részesíti Lottit. Komikusan hat, amint e nőalak, „ki főkötőket ékesített s azt árulta, s csak egy maroknyi asszony volt", „úri dámá"-vá minősíti fel utódát. Mikor leánya szellemét pallérozza, még az önkéntelen mozdulatokra is kiterjednek intelmei, illetve női instrukciói. Emellett a sors könyvébe foglalt jövendőt evilági szinten felülírhatónak, szabadon átalakíthatónak nyilvánítja ki családja számára: „hármunknak adja az a jó teremtő tudtunkra, hogy dáma leszel, csepp. Szét kell nézni, jőni, menni, hogy lássák az embert…"24 E ponton az illuzórikus terveket szövögető szereplő törpül el, nem az, aki tudatilag-nyelvileg belefonódik az anyai ábrándvilágba. Mindenesetre a polifon irónia kikezdi az önhazugsággal társuló s befelé forduló várakozói attitűdöt, amint Árva Lotti az utcán tucatjával kínálkozó partnereket szemlélgeti. Az anya nyers szókimondását, illetve a kancellistákat mint férjjelölteket lebecsmérlő megnyilatkozásait az apai reakciók teszik viszonylagossá:

„Szegény Ötvös Miska a legnagyobb ijedelemmel hallgatta ezeket a rettenetes beszédeket azokról a jeles úrfiakról, kiknek ő köszönni is csak félve mert, ha a »tábla« palotájának kapujában valamelyikkel találkozni elég szerencsétlen volt."25

A narrátori tudatelbeszélés a szereplői horizont komikus szűkre fogottságát érzékelteti, amikor az Ötvös Miska gondolatvilágának megfelelő minősítésekkel él (pl. „rettenetes beszédek"), szólamába szervesíti a kishivatalnoki pozícióra sajátos kifejezéseket (pl. „jeles úrfiak", „tábla"). Ugyanakkor viszont külső nézőpontból is rálátást biztosít e figura kommunikációs vonatkozásban alázatos magatartására. Továbbá kitér az eleve lefokozó nyelvontológiai körülményekre: Ötvös Miska evilági, tollnok, hivatali beosztása szerint (szöveg)másoló, de nemcsak a 'fennvaló s mindentudó' írnok alá rendelődik, valamint kancelláriai felettesei alá, hanem a „rettenetes beszédek"-re vetemedő nőszemély alá is. Mindezt tetézi, hogy e hős az írnokságnak, az írás aktusának önmagát is átadja.

E ponton a többszólamú irónia egyfelől a szereplői beállítódást, másfelől a (mindenkori) befogadói azonosuló viszonyulásmódot kijátssza s kritika alá vonja. Az elbeszélő a szereplői titulus révén közvetve felkínálja az árvaság feletti sajnálkozás diszpozícióját. Továbbá a pragmatikai cselfogáshoz ideiglenesen megszakítja a történetelbeszélés folyamatát, rájátszik a befogadóval bizalmas viszonyban levő történetmondó hangnemére, kölcsönveszi önreflexív beszédpaneljeit, megszólítja a fiktív olvasót, s anarratív kitérőt tart; Ötvös Miska komikus átkeresztelésére kerül sor. Ilyenformán egy látszatra mellékes körülmény kerül előtérbe, és ahhoz képest viszonylagossá lesz az addigi elbeszéléstéma jelentősége. Holott ezen önmegszakító eljárás egyúttal átvezető funkciójú is, egy újabb jelentékeny eseményig lendíti tovább a történetelőadást; amelyhez így az afabuláris egység voltaképpen szervesen kapcsolódik.

Az elbeszélő önironikus mentegetőző gesztussal indítja az átnevezés nyelvi műveletsorát. Evilági kancelláriai körökben a „komoly tabulae assessor" által adományozott megtisztelő titulusnak tünteti fel az Árva minősítést. Holott az Ötvös Miskára ráakasztott gúnynév tulajdonképpen tekintélye csökkenését jelzi. Az „alázatos másolót" mindenekelőtt tehát közvetlen hivatali környezete nézőpontjából láttatja komikusnak, bár a többszólamú irónia az adományozói pozíciót is megingatja. Azonkívül e hős merev hivatalnoki magatartását, az írás műveletével azonosuló alapállását is karikírozza, éppúgy az abból eredő zaklatottságát, mikor váratlan családi esemény szólítja el írnoki asztalától, sőt teljes talajvesztettségét a „vége az asszonynak" hír hallatán. A haláleset jelentősége az együgyű szereplő nézőpontjából felnagyított voltában viszonylagossá lesz. És ez alkalommal Ötvös Miska is, de a felesége még inkább lefokozódik.

Ötvösné, aki élettársához foghatóan egyetlenegy eszme által megszállott 'bábfigura', fő-fő anyai gondja letételekor groteszk haláltusát vív. Csendes elnyugvás helyett a testnyelvi tünetek szerint „arcára barázdákat vágott a kín". Mégis folyvást elképzeléséről beszél, élete legutolsó perceiig görcsösen ragaszkodik ahhoz: „Látod ezt a leányt… Lottit. A te leányod is, bárha nem üt rád. Látod, milyennek teremtette az Isten? Tudod, mit írtak be róla a sors könyvébe? Hallottad tőlem is, másoktól is. El ne felejtsd… Nem hitted néha, úgy láttam. Rám hallgass most."26 Ötvösné fenyegetéssel nyomatékosítja e férjéhez címzett rendelkezéseit: „*Úr* néz a leányomra, Miska. Ha ma nem, holnap viszi az oltárhoz. Reád bízom. Néha nem hitted… Számon kérem tőled, amit csináltál, a másvilágon is."27 Az Ötvös Lottihoz intézett anyai intelmek, amelyek a férjnek szólókkal párhuzamosan, illetve azokba beékelődve hangzanak el, szintén komikusan kicsinyesek; természetesen csak e halál előtti torz nagymonológ perlokúciós hatókörén kívülálló, azaz nem fiktív befogadó számára bizonyulnak groteszknek.

Ötvösnének az 'örökkévalóságba költözése' fonák módon „leányához méltó" házassági lehetőséget von magával. Az érintett szereplők életútja kereszteződik, s ez az epizód komikus szimbolikába épül be. A halottas kocsi készteti megállásra a jóslatok által előrevetített „csengő-bongó négylovas batár"-t. S az anya, mintegy a fennvaló útmutatói s beszédhelyzetébe lépve, demetaforizálja a profán jövendőmondók lokúciós beszédaktusait: „Te – szólt a főkötő-csináló kicsi asszony azon éjjel Lottihoz –, *ez az*!"28 A leányban pedig az evilági és a 'túlsó partról figyelmeztető' látnokok szavai érzékileg, különböző hangeffektusként megsokasodnak, regiszterenként fokozódnak, s hallás útján újra meg újra metaforizálódnak: „Ott zsongott a fülébe Lottinak ingó fűszál súgásában, légy-dorombolásban, csikorgó ajtósarokban, szúnyog-repülésben: *ez az*! Ez: akit vártál, akit neked jövendöltek, reménységed, álmod."29

Ámde Ötvös Miska, az evilági tollnok kérdésessé teszi a jóslat(ok) s az anyai-leányi álmok beteljesülését, sőt a sors könyvébe foglaltak, mármint az Ötvös Lotti jövendőjéről írt bekezdések mögé is kérdőjelet tesz. Sőt akadékoskodásával és alázatos modorával véget vet a fellegekben járó leánya és a csábító partner, Dezső Balázs közötti fonák szerelmi viszonynak. Ugyanis az „árva betűmásoló" látótere komikus korlátozottságából következően a férjjelölt megjelenését „káprázat"-ként, „csoda"-ként fogja fel, és nyelvontológiailag-lélektanilag megbolygatottan viszonyul ahhoz legelső kommunikációs közeledése alkalmával. Ráadásul a maga kisszerű környezetében sem találja a helyét. Mesterkélten alázatoskodó nyelvi műveletet visz véghez:

„- Csókolom a kezét, édes nagysás úrfi, be fáinul méltóztatik kinézni! Sokáig tetszik e városban maradni, vagy ki kegyeskedik sétál… szeke… lova… kocsikázni a méltós… falusi kúriára?"30

Árva Miska a megszólított személy pozícióját a feltételezettnél még inkább felfelé tolja, a sajátját pedig lefelé mozdítja el, s így Dezső Balázst nemcsak végletesen, de majdnem véglegesen eltávolítja az Ötvös-házból. Árva Lotti meg akkor kerül apjával egy szintre, sőt fokozódik le, mikor a segítségkérés illokúciós ereje által arcot tulajdonít az őt Dezső Balázs első megjelenésekor megszólító és afelé irányító-útbaigazító 'fennvalói' hangnak. Apját, keserűen zokogva, mi több maga alá rendelve, panaszolja be anyjánál. E megnyilatkozása komikus felfelé törleszkedést foglal, és siralmat meg 'léthelyzetelemzést' rejt magában: „Hát szolgája vagy-e, Miska, Dezső Balázsnak? Vagy inasa vagy? Vagy bérese vagy? Hogy úgy beszélsz hozzá. Ilyen famíliából kívánod, hogy házasodjék? Miért hívod »nagysás úrfi«-nak, miért mondod »csókolom a kezit«?… Miért is születtem én… miért is nem költözhettem utánad, édes…“31

(*A komikus deux ex machina*) Ötvös Miska e kommunikációs 'baklövését' követően hallgatást ígér. E fogadalmát az elbeszélői irónia szerint „meg is tartotta volna – bűnösnek érezvén magát –, ha erőnknél, akaratunknál nem lenne bírósabb a cselekedeteinket intéző hatalom.” És újabb kommunikációs fellépésekor Ötvösné végső szavaihoz igyekszik igazodni. Csakhogy komikusan megcseréli, avagy eredetileg fordítva másolja s táplálja be tudatába a felesége meghagyásait, és így nem a neki szóló utasításokat tartja szem előtt, hanem a leányához intézettek, méghozzá az „El ne felejts csinosnak lenni, Lotti… Minden pántlikád sorba(…)” figyelmeztetés szerint jár el. Segítségnyújtó akciója voltaképpen egy eleve komikus párbeszéd-szituáció tetőpontját képezi, amelyet egyúttal félbe is vág, sőt a bal oldalára fordít. A szerelmi találkahely depatetizáltsága ellenére Ötvös Lotti fellengős-fennkölt modorban 'teszi a szépet' Dezső Balázsnak. A hétköznapi profán jóslatot felértékeli, s meglehetősen elcsépelt jelkép és hasonlatláncolatba illeszti be, így tesz vallomást. Perlokúciósan gyengéd érzelméről igyekszik meggyőzni partnerét, de hiperbolizáló frázisai üresen csengnek. A 'sors könyve', azazhogy az anya által kijelölt 'lovag' átveszi a patetikus, de közhelyes beszédmódot s –fonalat; vagyis az ő viszonyulásmódja is színlelt, akárcsak a nőé, mesterkélt, ám ő fölényesen átlátja a kommunikációs helyzetet. Mi több, komikusan kéjsóvár testéhez vonja a gyenge nőit, s a megtévesztett Lotti elandalodik ott. A komikus elérzékenyülés pillanatának harmóniáját az „árva betűmásoló” megzavarja. Ötvös Miskának nemcsak a külseje ápolatlan, a nyelvi viselkedése is goromba és közönséges ezúttal, s esedező-alázatoskodó megnyilatkozása ugyancsak elüt a fiatalok emelkedett modorától. Az evilági tollnok második, az elsőnél is vehemensebb s komikusabb segítségnyújtó akciójával stílustörést hajt végre.

„S én nem tudom (örökös homály is marad e kérdésen): honnan, micsoda rejtekből bújt elé Árva Miska – a tény áll –, hogy csak odadugta szégyenlős, gyéren szőrös arcát a szerelmesek közé, s félénk hangon bár – de egy cseppet sem akadozva – alázatoskodta:

– Instálom a nagyságos úrfit… ne tessék, ne tessék. Össze kegyeskedik rücskölni a *leányom* (tán erősebben mondta e szót a szokottnál): a leányom másliit. Itt kivált, itt a mellén. A szegény boldogult pára, a leányom édesanyja vette – csókolom a kezét – a tótoktól… Ne méltóztassék… és a frizuráját is össze szíveskedik borzolni. Minden este facsargatja… sok fáradsággal facsargatjuk…“32

Az eddigi vizsgálódások összegzéseként megállapítható, hogy a fiktív alakok nyelvi műveletei közötti hierarchikus kölcsönviszony alapvetően a laicizált-szakrális és a vulgáris-profán sík tekintetében jut érvényre. A 'mindentudó' szintjén a sors *könyvé*t feltételező Ötvösné befolyására Árva Lotti életét, illetőleg életnarratíváját az *írás*t dekódoló, annak szellemiségét kinyilatkoztató jóslatoknak megfelelően igyekszik alakítani. Sőt a 'gondos anya' a csalás minden tagját e pretextus alá rendeli. Az apa létmódját szintén a nyelv határozza meg, a betűmásolás torz megszállottja. Tudati és/vagy 'írói' elszigeteltségéből eredően a felesége hiába ír elő számára is egy, a fennvalói és megkérdőjelezhetetlen írással összhangban levő szerepet, képtelen annak megfelelni, bár nem is annyira az alternatív írás szellemiségével identifikálódni, mint inkább közhivatali másolóként 'nem ér fel addig'. A 'mindentudói' síkhoz kapcsolt anyai 'sugallat', egyszersmind a síron túli hang problematikussága átironizálja azon szereplő merev beállítódását, aki arcot ad annak és létéhez hozzátartozik a lélek halhatatlanságába vetett hit. Sőt e másik régióbeli hang mint az anya és leánya által létesített szekuláris életnarratíva szellem(iség)e elejét veszi Árva Lotti kételyének, amely a fennvalói pretexus, valamint a profán látnoki szavak viszonylatában merült fel benne.

A 'mindentudói' beszédhelyzetet a jámbor s 'együgyű' tollnok ingatja meg. A néhai felesége által kontroll-drill alá vont Ötvös Miska komikusan túlbuzgóan eleget kíván tenni a végső meghagyásoknak. Árva Lotti és Dezső Balázs akácfa alatti párbeszéde alkalmával az (implicit) olvasóban komikus eposzbeli deux ex machinát felidéző módon terem ott a beszédtettek mezején, s segítőkészen lép fel, de alvilági alakként avatkozik bele az eseményekbe. És Ötvösné szakrális fedezetű rendelkezéseit vulgáris-profán síkon önmaguk ellenében kijátssza. Az „árva betűmásoló” a komikus dialógusba beleszólva, egyúttal leány életnarratívájának illuzórikus távlatát is kétségessé teszi, valamint a sors könyvének Lottira vonatkozó bekezdése, illetve a profán jövendölések mögé is kérdőjelet helyez.

Árva Lotti mindennek ellenére várakozik, a jóslatok nyelvi szellemisége mentalitásába teljesen beleivódik, eltorzítja tudatát, kommunikációs körét szűkíti, és horizontját megszabja, már-már csak abból beszél ki. Hogy megerősítse saját alapállását, a sors könyvét maga próbálja meg kibetűzni, azaz a jövendőmondókhoz foghatóan profán módon a tenyeréből dekódolni: „csak vár, csak nem szűnik meg tenyerének vonalait nézni – hol a két egyenletes irányba szaladó kék szál csak »későn ér össze«.”33 Mikor hírét veszi annak, hogy hajdani partnere özvegységre jutott, ismételten a megjósolt életnarratíva 'szellem(iség)e' intézi felé szavát, ő pedig afelé nyílik meg: „Valami azt súgta Lottinak, hogy Dezső Balázs eljön hozzá. »El kell, hogy jöjjön.« Anyjával álmodott minden éjjel, a kicsi főkötő-csináló asszonnyal, ki az égből intézheti a leánya sorsát.”34 Egyetlenegy beszélgetőtárs révén tájékozódik, valamint közvetett perszonifikációs úton; egyébként az alapállása is önhitegető:

„Sári is csak arról beszélt, hogy »nem maradhat el«. Megkérdezte a fűszáltól, gyertya hamvától, kutyatej szárától minden babonával: – eljön-e? s igennel felelt neki az egész világ. S el is jött.”35

Csakhogy Dezső Balázs bosszút vesz az apa, az „árva betűmásoló” akadékoskodó-alázatoskodó megnyilatkozásáért. Beteljesíti a sors könyvébe foglalt és a profán próféciákat, ám egyúttal fonákjukra is fordítja. Lényegében véve, nyelvi játékot űz Ötvös Lottival, látogatási ígéretet tesz neki, majd otromba tréfából megkéri a kezét. S végtére komikusan azzal hetvenkedik, hogy a vénleány számára „szentírás a szava“.36

(*A szereplői identitás és tudatfolyamatok deiktikumai*) A vokális és a képi, valamint a pszichoszomatikus jelrendszer a főhős lelki alkatát, mentalitását teszi érzékivé, éspedig mindazt, ami tudatelbeszélésbe fogalmilag nem sűríthető bele. A metaforizálás művelete pedig performatív–narratív szinten a sors könyve elcsépelt frázisát újítja meg, és mint ily értelemben vett pretextus szekuláris síkon a főhős virtuális életnarratíváját, valamint a két jóslatot fedezi, amelyekben öntükröző módon vetül az (implicit) az olvasó elé. Dezső Balázs, aki a szakrális fedezetű kommunikációs körön kívüli, sőt azt relativizáló megnyilatkozó, az Árva Lottival űzött nyelvi játékát-tréfáját szintén metaforikus beszédmódba foglalja. A szakrális kicsengésű nyelvi elemeket sorban profánakkal vonja vissza. Lottiról ím ezt mormogja magának: „Mind a szeme fehérét mutatja, s vigyen el az ördög, ha el nem szédülök a sóhajtozására. S micsoda áhítattal pislog, s milyen aprókat, akármi szavamra, mintha papja volnék, vagy védszentje. No, Uram, könyörülj rajta; ha van lelked, hogy ne legyek én a patrónusa.“37 Otromba terve kiötlésekor-közlésekor depatetizáló metaforákkal él, a hangneme meg gunyoros:

„- Te, bruderkák – vizet ivó kuruttyoló béka legyek, ha az a vén Jebuzea itt, a szomszédban nem olyan szemekkel néz engem most is, mint egy veréb a hernyót. Bekapna, úgy segéljen. Egyszer azt jövendölték neki, hogy én leszek a tutora. Sóhajtoz most is… Hm –

folytatta, s fehér bajusza rángott a nevetésben, s piros arca majd kicsattant – hm! Meg kellene tréfálni a gyöngyömet. Meg kellene kérni feleségül, bruderkák. Elájulna, úgy segéljen. Még a hársfák is megröhögnék Dezsőfalván ezt a fuszulykakarót. – Szegény Árva Lottit…”38

Dezső Balázs mindkét megnyilatkozása során maró iróniával s exhibicionistán depatetizálja-vulgarizálja azt a gyengéd érzelmi kapcsolatot, amelyet Lotti életideáljává értékel fel; s egyebek mellett ebből ered komikus (fiktív) befogadói viszonyulásmódja: „Oh!… Nem hallasz-e lármát? Csak itt van ő a szomszédban… Mintha énekelnének. Kelj fel te is, Sári.

Árva Lotti kinyitotta az ablakot. Virradt. Üde levegő s rekedt hangok danája áradt be azon.

– Milyen szép az élet – súgta. – vajon melyik az ő hangja?

Önkéntelenül nézett a tenyerébe, s ráncos arca földerült.“39

A ’sors könyvébe’, azaz a tenyérbe vetett reményteljes pillantás, akárcsak a környezeti jelekkel érintkezéskor a szerelmi sóvárgás depatetizált s komikus kommunikációs helyzetet alakít ki, amely az eufória testnyelvi jelei vetületében groteszknek nyilvánul meg.

E Petelei-novella sajátosan s érdekfeszítően vokálisan is következetesen érzékelteti a tudati folyamatokat, eszerint nem egyetlenegy állapotot ragad ki és képez le, hanem azoknak változó s fokozódó szakaszait követi. Ráadásul e hangvilág torz, tehát ellentétben áll a főhősnő alapvető diszpozíciójával, reményteljes lelkesültségével; a másik végletes lélektani helyzetre, a gyötrődésre, a szorongásra utal. A vokális jelrendszer több irányba, a szereplői megnyilatkozások és a non-verbális sík viszonylatában megoszlónak, sőt ingázónak-oszcillálónak feltételezi az (implicit) olvasói pozíciót.

Ötvös Lotti beteljesedni látja álmait, „a múlt fájdalmaival, vívódásaival; a gyötrődések, megaláztatások mind eltűnnek emlékezetéből”, csakhogy újszerű, tisztázhatatlan eredetű félelem ébred benne; amelynek pszichofizikai tüneteit a szereplői közlések vetítenek (ki) a fiktív és a nem fiktív befogadó elé: „Úgy félek, Sári – mondja –, s én nem tudom miért. A mellem összeszorul, s a nyakamon minden ín megrövidül.(…) Mim fáj nekem?… Úgy nyüzsög a vérem – dörzsöld a fejemet, s itt a szívem körül.“40 Lotti végletesen felajzottan várakozik Dezső Balázsra, és auditív hallucinációi támadnak. A tejesasszonyt véli a kérőjének, majd az óraütések számát hallja félre. A jól ismert mindennapi hangkörnyezetet is idegennek fogja fel: „Az emberek kinn indulnak napi dolgukra. Lottinak az is fáj, ha kopogtatásukat hallja a kövezeten. Minden hang a fejébe nyilallik.“41 A külvilág zavaró-baljós vokális jeleit, valamint a benső rendellenességeket, a pszichoszomatikus tüneteket a bogárhasonlat sűríti magába, lévén lélekjelkép is, így lesz metaforikusan érzékivé a rendkívül feszült és polárisan ellentétes tudatállapot: Sári, „mindenkit szeretnék boldoggá tenni… De hát fogd meg, kérlek, a kezemet, s szorítsd meg erősen. Nem tudom, miért nem nyughatom. Fogd jobban… Ez a nyakam… ez a fejem… mintha bogár lenne benne… Valaki zörget a boltajtón. Nézz ki szaporán… Várj! úgysem látnád… Eh! Nem tudok felkelni. Kergesd el, akárki… istenem…“42

A képi elemek és a vokális jelek összjátéka szerint virradatkor az utca, a környezetvilág derűs látványképként rajzolódik ki Árva Lotti nézőpontjából és lelki beállítódásának megfelelően. Ámde miután e hősnő szögesen ellentétes lelki helyzetek között vergődik, és egyre nyugtalanabb s ingerlékenyebb, vagyis a negatív diszpozíció irányába sodródik el, ugyanazon színhely riasztó-taszító hangképpé alakul át. A tudatfolyamatokat, valamint az érzületi tartalmakat teszi érzékivé a környezeti zajvilág. Az utcai ricsaj visszhangozza, méghozzá más-más regiszteren és hangfokon az elviselhetetlenségig, groteszk hangzavarig felfokozza mindazt, ami a bensőben lezajlik; de indoka az érintett fiktív alak, s, lényegében véve, az (implicit) olvasó számára is kiismerhetetlen.

„Szekerek zörögtek végig az utcán, a lovak csengettyűjének lármája hallatszott be, katonák vonultak el az ablak előtt nagy dobpergéssel; a szomszéd házak valamelyikének tetején egy pléhes gyerek fütyült kiállhatatlan nótákat, a falusi asszonyok ajánlgatták árucikkeiket hangos szóval.”43

A központi alakon csaknem teljesen úrrá lesz a szorongás; amit egyébként az imént idézett hangképen túl a pszichoszomatikus jelek vetítenek a befogadó elé. S akkor toppan be nagyvégre Dezső Balázs.

„Árva Lotti felkelt a székéből. Ülni is nehéz. Ráncos sovány arcán barázdákat szántott az izgalom. Kezével idegesen igazgatta fehér atlaszruháját s a csipkéket rajta. Újra hallotta, mintha a kapu nyílnék.

– Sári – szólott ki –, Sári…

– Kicsike… kicsike, jön… bejött a kapun.

Csak megállott Lotti azon helyben; tán a vére sem keringett.“44

Az izgatottság fokozatainak közvetítésével, illetőleg vokális jelzésével párhuzamosan az elsődleges elbeszélői narráció a szereplői (groteszk) arcjátékot, valamint az öltözéket, a „fehér köntös”-t meg-megérintő kézmozdulatot is követi. Az Ötvös Lotti szemében felértékelődő ruházat kettősen jelképes: halotti, egyszersmind menyasszonyi-esküvői viselet. A mimika pedig megerősíti, hogy lélektanilag bonyolult s összetett e kulcsfigura, még ha egyetlenegy kicsinyes és illuzórikus rögeszme fészkeli is be magát a tudatába. Hiszen az önhazugság sem esik tőle távol, a kétkedés meg a hosszas várakozás közben olykor alattomban kikezdi az anyja és a jósnők által belekódolt életnarratívát.

A szereplőelbeszélés fentebb taglalt változatai a tragikus-torz végkifejlet irányába mutatnak előre. A boldog, örömteljes halál – a narrátor posztumusz elmélkedése szerint is – szöges ellentétben áll a szürke, szomorkás élettel. Ám az egyéni lét e két fő aspektusa számos epizódban groteszk módon összevillan, a végletes hangoltása meg mindannyiszor átjárja s átminősíti-átlényegíti. A címszereplő élettörténete során egymásba játszik például, amikor a temetésen felbukkan, s csakhamar az Ötvös házban is megjelenik az udvarló. Így kerül egymás mellé, s von magával hangoltsági váltást, amikor a főhős gyásza örömre fordul. Továbbá a novellán végighúzódó motívum utalásrendszerébe épül bele, s szélesíti ki annak szemantikai tartományát megannyi szövegponton. A fehér köntös többszörösen jelképes. Voltaképpen ahhoz a konfirmációs öltözékhez hasonlatos, amelyet az ifjú Lotti a második jóslat elhangzásakor visel. Idős nőként pedig halotti öltözéknek hófehér atlaszt választ. S mindahányszor elővesszi a ruhát, eljátszadozik azzal a gondolattal, hogy szövete olyasféle, mint a menyasszonyi köntösé. Ismét a szimbolikus ruhadarab kerül keze ügyébe, miután tudomást szerez egykori partnere megözvegyüléséről. És a reményteljes várakozás, a „leánykérés” napján, amely egyben élettörténetét is lezárja, szintén azt ölti magára. Ilyeténképpen a jelképes s ambivalens jelentéslehetőségek összjátéka pragmatikailag számottevően előmozdítja az egyén nyelvi kivetettségének belátását.

Metaleptikus síkon az elsődleges elbeszélő a fiktív olvasó felé ugyancsak kijátssza, ironikusan kiterjeszti arra a sors könyvének alárendelt diszpozíciós állapotot: „Sőt a sors is – ki milyen bírhatatlanul erősebb, mint kegyed, ki de milyen számlálhatatlanul több könnyet fakaszt, mint amennyi mosolyt kelt – megengedte magának azt a tréfát, hogy (…).”45 S a feltételezett befogadóra bízza a döntést, mármint, hogy e ’pretextus’, egyben közhelyszerű képzetkör, determinisztikus eszmei kontextusát eltávolítja-e önmagától vagy sem. Másrészt meg a pragmatikailag azonosuló beállítódás ironikus kifordítására kerül sor, hiszen az implicit olvasó pozícióját a (tragi)komikus hős helyzetével képtelen egyeztetni.

(*Szövegközi margináliák I. – Szereplői arc- és torzképek*) A látogatásra virradó napon Ötvös Lotti elveszíti addigi lelki egyensúlyát, a végső órákban és percekben aggályoskodás vesz erőt rajta. Az olvasói távlatból tragikomikusnak látott diszpozícióban a szereplői arcra a nyugtalanság ül ki. E Petelei-hősnő „portréja” életszakaszonként átrajzolódik, ráadásul (szöveg)részletről (szöveg)részletre az

elbeszélő folyvást változó látószögéből érzékelteti a szereplői arcvonások összekuszálódásának folyamatát.

„Árva Lotti megvénült. Ajaka körül éles, mély ráncok képződtek, arca megnyúlt, halcsontba fűzött dereka mintha meghosszabbodott volna.”46

Az arcot en face kiemelő kép kontextuálisan, pragmatikailag meg az értelmezői tevékenység segítségével egy, a hőst komikus maskarájában szemléltető piktúrával egészül ki. Lotti „[a]z utcán selyembe jár. Haját fürtözi, sovány képére fekete szépségflastromokat ragaszt – kettőt-hármat. Fején ódivatú francia kalap van, melynek füle az álláig ér. Köntösén máslik, ráncok, fodrok. Néha – nyárban – csehgyémántos régi diadém a hajában, s virág csontos, sovány kezében.“47

A fehér atlaszköntös mustrálgatásakor a mélyen barázdált arc groteszk módon fénylik fel, hisz ifjú leányhoz illő ábrándokban merül el a hajlott korú hősnő. A várakozás legutolsó óráiban pedig a szereplői arcmozgás görcsösen rángóvá fokozódik. E szereplői portré rekonstruálásához egyfelől szubjektív, benső kiinduláspontú, másfelől objektív, külsődleges távlat kínálkozik az olvasó számára. A főszereplői tünetjellemzés szerint „[a] mellem összeszorul, s a nyakamon minden ín megrövidül.” Az elsődleges elbeszélő semleges pozíciójából meg annyi vehető ki, hogy Lotti „[r]áncos, sovány arcán barázdákat szántott az izgalom.“

Következésképpen Árva Lotti lénye sarkalatos ellentétben áll a Jókai-regények „hideg szépségei”-vel, akiknek többsége álarc mögé rejti szenvedélyeit. E szereplőknek Tímea az „egyik prototípusa, az élő alabástromszobor, mely hajlik, simul, enged, de nem él.”48 Intertextuálisan összevetve, Lotti szerelemtől és balsejtelemtől torz, a halálközelségtől pedig groteszk mimikája élesen eltér a „görög típusú” alakokétól, akik a harmonikus szépséget testesítik meg. A leányok pedig vagy tündérek és angyalok, vagy „gyermekarcú, gyermekidomú” hősök. Az utóbbi eszménykép *Az arany ember* Noémijában kerül az olvasó elé. A szereplői „»arc kifejezése az öntudatlan szelídség. Talán az egyes vonások külön nem volnának a szobrász ideáljai, talán ha márványból volna, nem is találnák szépnek; de az egész főt és alakot, úgy ahogy van, valami rokonszenves sugárzat derengi körül, mely első tekintetre megigéz, és mentől tovább nézik, annál jobban megnyer.«49

A Noéminál emlegetett szabálytalanság az arcon az »öntudatlanságnak« a jele, hiszen amikor megérik az ilyen »szabálytalan« leányarc, szimmetriát kap, szabályossá nemesül.“50 A Jókai-féle nőideálok társaságában már az ifjú Lotti, „a szűk mellű, fulladozó, hamar nőtt, nyúlánk, sápadt teremtés”, komikus maskarában ’ékeskedik’: „Kalapja mindig csodálatos formájú volt, ruháján minden oldalon máslik – kék és veres máslik libegtek; buggyai, ráncai, sovány testén mind rendkívüliek voltak.“51 Nem aszimmetriát, hanem eredendően torz alkati, küllemi jegyeket emelnek ki a fiatal hősnőről készült skiccek, s ilyetén módon lefedik a Jókai-féle női arcképváltozatokat, ráadásul a harmonikus és nemes szépség eszményét is kérdésessé teszik. Petelei prózaművészetében tehát a szereplőportré, egyszersmind a külső és a belső jellemzés poétikai hagyományának átlényegülésére kerül sor. E novella a groteszk arcjáték jelein kívül pszichoszomatikus jelekre bontja le a személyleírás és a tudatelbeszélés epitomikus és identifikáló (az egyéni ’lényeget’ sűrítő és egyértelműsítő) eljárását, valamint az így tradicionálisan feltételezett ’végzetesen’ tragikus hős(nő) kép(zet)ét kontextuálisan szétírja, intermediálisan meg fonákjára fordítja. S egyben semmibe veszi az említett narratív módszerekhez igazodó passzív pragmatikai beállítódást is, elvégre interpretációs műveletként az olvasóra hárul a képrészletek egybevetése, valamint a jelszegmensek összerendezése.

A groteszk kisepikai vonulatban Mikszáth írástechnikája ugyancsak kritika alá vonja a szóba hozott poétikai hagyományokat. *Az arany kisasszony* című elbeszélés azon a szövegponton, amikor az olvasói elvárások szerint Csutkás professzor úr és Luppán lovag külső bemutatására kellene sor kerüljön, e szereplők útlevelét idézi.52 Elsődlegesen a száraz hivatalnoknyelvet értékeli le, másrészt a nyílt narrátori bemutatásmódot relativizálja s fordítja ki, amely szövegről szövegre igénybe véve elhasználódott. Ennélfogva az egységes szereplői arckép, mint azt a másik textus tükrözi, klisékre hullott szét. A befogadónak pedig, akit ugyancsak tévútra vitt e narrációs megoldás, a passzus rovataiban tátongó szemantikai réseket kell kitöltse, hogy a nyelvi jelek mentén kirajzolódjon előtte a hős arculata; méghozzá a maga komikus torzultságában, deformálódottságában. A tudattartalmakat illetően a jól ismert cselfogással él a narrátor, a fiktív olvasónak ígéretet tesz a részletes benső bemutatásra, ámde ehhez a hősöknek adja át a szót.

A magyar irodalom késő modern korszakában Bodor Ádám *Az Eufrátesz Babilonnál* című művében a szereplői arcvonások egy, az elbeszéléssel azonos című képen rajzolódnak ki. Vagyis e vizuális alkotás ’arcot kölcsönöz’ a narratívnak, egyúttal lényegében véve jelképesen el is takarja, a szövegvilág profán történelmi eseményeit szakrális epizóddal fedi le. Másrészt emlékképek őrzik a szereplői profilt, mégpedig úgy, amint az elbeszélő tudatába még gyermekkorában belevésődtek. A befogadó a képi világ szakrális és a (kis)történelem fiktív közegébe ’szétírt’ jelek mentén sem rekonstruálhatja a portrét; mindez a hatalom arctalanságára utal. Csupán az egymást az át- s lefedő, eltorzító fiziognómiai deiktikumok összjátékának értelmezésére tehet kísérletet. Nopritz főhadnagy „könyökszerű” ábrázatára tekintve, miképpen az eseményeket figyelemmel kísérő gyermek nézőpontjából kivehető, anyja arca „olyan lett, mint a hámozott krumpli, nedves és fehér”. Ugyancsak a fiú előtt a színes nyomat, amely vizuális mű a narratívban, a fiktív eseményvilág tragikus fejleményeit metaforikusan visszatükrözi. Az örmény kereskedők szamarát „megnyíró” görög fegyveresek külseje Nopritz főhadnagyéhoz fogható. A gyermek apját letartóztató alak, vagyis mint kiismerhetetlen elkövető személy portréja két arcképmozaikra tördelődik a képen, a markáns vonás mégis ott húzódik a bestiális tett elkövetőinek vonásai között. E figurák arcának ikerszerűsége a végrehajtó személy identitását leplezik el. Az állattal, egyszersmind az emberrel szembeni cselekedet terhét, avagy az áldozati (az agnus) szerepet, jelképesen értve, a fiú legközelebbi barátja veszi magára. E hősnek ugyanis a groteszk Disznófülű ragadványnév ad arcot.

(*Szövegközi margináliák II. – Gogol* A köpönyeg*ének és/vagy „Gogol köpönyegének” szétszálazása*) Petelei műve az anekdotikus elbeszélés- és szerkesztésmódot az irodalmi lélektanisággal hangolja össze, egyúttal reflexív s kritikai viszonyt létesít a kisepikai gyakorlattal, poétikailag ironizálja e hagyományt is, valamint az architextuálisan rokon (al)műfajok idejétmúlt konvencióit is. Mégpedig oly módszerrel, hogy kliséalakokat metsz ki az anekdotikus tradícióból. Bár felléptetésükkor újramotiválja is őket, archetípusi kontúrjaikat sem törli el. Dezső Balázs a narrátori közlések szerint eleve tucatfigura, „akiről holnap nem is tudjuk: hogy is hívják vajon?” E Petelei-elbeszélésben a nevesincs hős dzsentri rangra ’emelkedik’, ami akár Jókai, akár Mikszáth prózájából ráhagyományozódhatott, ő pedig Móricz Zsigmond hozzá hasonlatos alakjaira hagyja örökül azt. Az intertextuális létmódjából következően eredeti, egyedi tulajdonságokkal nem rendelkezik, sőt e műben többszörösen sablonos alanyként körvonalazódik. Dezső Balázs hol duhaj-élvhajhász gavallér, hol „vidám borozó, pénzszóró cimbora”, vagy „verekedő (néha garázda), port csapó legény”, aki Árva Lotti irányában színlelő széptevő figura, a társai szemében meg tréfacsinálói pózban tetszeleg. A szereplői (ál)arcváltogatás, illetve a szerepkörök megsokszorozódása a szubjektum komikus kiüresedését jelzi, amit a név (imént idézett) ’törlődésének’ aktusa tesz végérvényessé. Pragmatikailag pedig a hiteles személyiségkép rekonstruálhatatlanságának körülményét vonja magával.

Részösszegzésül annyit emelek ki, hogy Ötvös Lotti miközben Dezső Balázsra várakozik, két jóslat beigazolódásában is reménykedik. Az első jövendölés profán közösségi szertartás időpontjához kötődik, a második cigányasszony megnyilatkozása egyénileg (laicizált) szakrális körülményekhez. Mindkét közlés mint eleven szó írott és szövegszerű forrására mutat rá, megtévesztő módon a „sors könyvéhez” utalja a fiktív befogadókat. És e pretextus mint öntörvényű „nagy kód”, másrészt pedig jelkomplexum

omnipotenciára tesz szert. A profán szinten a jósnők alkotó, metaforizáló műveletet visznek véghez, de az eredetiség problematizálódik, a látnokság meg vulgarizálódik. Elvégre az első 'vátesz' beszélőhelyzete hitelesítése érdekében megtagadja lokúciós állításai eredetiségét, a sors könyvét dekódolónak, emberi tenyérből jelek mentén közvetítőnek tünteti fel magát. Vagyis Árva Lotti életnarratívájának szövegközi forrását a kívülálló számára értelmileg megközelíthetetlenné teszi, az ő jövendölése viszont megismétlődik, mi több komikus fordulattal a befogadói horizonton felértékelődik, amit az anya mint harmadlagos elbeszélő s útmutató mozdít elő. Ötvösné epizodikus szerepköréhez foghatóan a másik női mellékszereplő, Sára is az egyetlen könyvhöz kapcsolja a profán jövendöléseket. Anekdotikus vonásokat magán viselő alakként és beszélgetőtársként viszonylagossá teszi a jóslatoknak és az anyai sugallatoknak magát átadó főhős alapállását. Az ugyancsak szűkös látóhatárú koros cselédet a jámborsága és az alázata menti meg a Lottival való egy szintre kerüléstől.

Dezső Balázs mint részint zsánerszerű, részint kliséfigura lelki mélységeknek és az intellektuális értékeknek is híján van. S nyelvi újramotiválásakor, egyben karikírozásakor a kompilátor-narrátor olcsó, értéktelen színművekből kölcsönöz neki beszédmódot, az udvarláshoz szóvirágot keres, a víg pajtásokkal társalgáshoz otrombát, vulgárisat választ. Ráadásul végletesen ellentétes stílusrétegekből származnak a kifejezések. Jóllehet megnyilatkozásai sorra metaforikus szerkezetekkel vannak megtűzdelve, a fennkölt hangvételt az ordináré megtöri, a szakrális állításokat a profának vonják vissza, az érzelgős, csaknem szenvelgő szólamokat a durva, bárdolatlan viselkedés, az illetlenség határát súroló modor fordítja fonákra. A nyelvi rétegek keveredése komikussá-groteszkké minősíti e szereplői diszpozíciót.

Árva Lottiban viszont a látnoki szavak visszhangzanak, amelyek a környezeti zörejek, álombeli-másvilági közlések, természeti hangsorok formájában megsokszorozódnak és szétszóródnak. S így verődnek vissza a maga szűkös nyelvi közegében kommunikáló befogadóban. E hősnő számára a jelismétlődés külső megerősítést jelent, ennélfogva nemegyszer (tragi)komikus-depatetizált helyzetbe sodródik, még amikor a borízű és „rekedt hangok danája" száll is felé, az 'Ő' szólamán elandalodik. E körülhatárolt, ám korlátjait metaforikusan mégis elveszítő, csaknem a végtelenségbe kitolódó nyelvi világba tör be Dezső Balázs. A komikus leánykérés aktusa során a duhaj gavallér profán-depatetizáló gesztussal áthúzza a 'nagy kódot', mármint a sors könyvének a Lotti jövőjére vonatkozó passzusát. Egyben megejti azt a vonást az 'íráson', amely jelképesen meghúzódik az érintett tenyerében, a jósnők meg dekódolják; s mindezt voltaképpen az apa otromba beszédcselekedete motiválja.

E Petelei-novella kompilátor-narrátora Ötvös Miskát az orosz (groteszk-anekdotikus) tradícióból másolja-menti át, s telepíti le a Szent Miklós utcában. Szövegközi viszonylatban az írnoki poszt behatárolja e hős 'származási helyét', a világirodalmi családfáját illetően meg arra enged következtetni, hogy felmenői között Gogol- és Csehov-hős is található. Méghozzá a prototípusok mintájára, vagyis Basmacskin és Cservjakov53 példájára ő is felnagyítja a maga kisszerű gondját, illetőleg nyelvi balfogását, és e botlás-tévedés feletti tehetetlen kesergés tragikomikusan őt is elemészti. A retrospektív elbeszélésmódból adódóan a régmúlt eseményei betéttörténetté állnak össze, s így szervesülnek a novellába. A groteszk családkrónikaként is olvasható szövegrész, mint tudjuk, a 'szép remények', Ötvösné elképzelése és Árva Lotti ábrándjai megcsúfoltatásával zárul. A családfőt pedig, aki archetípusaihoz foghatóan balga és együgyű, az alakmásoló narrátor komikusan két ízben is elparentálja. Először, éspedig epitomikus bemutatásakor szürke és eseménytelen élettörténetét egyetlenegy mondatban összegzi. E tekervényes közlés, amely a jelentéktelen lény életútját ironikusan magába sűríti, egyben myse en abyme-szerűen az Ötvös Miskáról szóló betéttörténet végkifejletéig előre mutat. Ráadásul e szövegegységben kerül sor az alakmásoló narrátor *A köpönyeg* 'szétszálazására' is. A vizsgált mondatban, amely a „még azokban az órákban is" hosszadalmas közlésre alludál, immár rájátszik Gogol improvizatív (halmozó, betétszerű) technikájára. Ekképpen menti át, illetőleg fordítja ki a szűkös novellaformában az akár Akakij Akakijevics genealógiájával, akár Tristram Shandyével huzamosan bíbelődő módszert. És mihelyt Ötvös Miska beteljesíti az intertextuálisan előírt szerepkörét, e műben az Ötvösné által belekódoltakat véghez viszi, noha a fonákjukra fordítva, a kompilátor-narrátor az epizodikus kliséalakot eltünteti a 'süllyesztőben'. Ámde a groteszk elbeszélés hagyományától eltérően ál-elégikus epitáfiumot ró az „árva betűmásoló" végső nyughelyére, a betéttörténet és/vagy -novella anekdotikus poénját pedig rezignált hangoltságba oltja bele, s mindezen szólamokat ironikus reflexiók járják át. Ilyeténképpen követi is, egyszersmind felül is írja a magyar és a világirodalom kisepikai tradícióját.

„Árva Miska rég ott porlik a temetőkertben felesége mellett; az ismerősök – vidám leánypajtások, jókedvű fiatalság, fáradtan vállaikon a láthatatlan s mégis oly nehéz terűvel – haladnak a kikerülhetetlen úton, melyen az árva betűmásoló ért el nyogodalmába…"54

A nyelv fonadékaiba belebonyolódás is közelállóvá teszi Ötvös Miskát az említett novellavilágok alakjaihoz.55 Csakhogy számára egy, a nyelv hatalmát ellensúlyozó irracionális tartományba átlépés lehetősége nem adatik meg posztumusz, mint előképének, Basmacskinnak, hanem (mint az iménti szövegidézet példázza) ál-elégikus s rezignált hangzatba fordul át tragikomikus élettörténete. Noha a Petelei-szöveg narrátora a (recens) befogadói horizontnak megfelelően anekdotikus poént jelez előre, de a betételbeszélés végén ignorálja az olvasói beállítódást, valamint a novella- (és/vagy történet)zárás hagyományos módszerét is.

A Petelei-novella és a Gogol-elbeszélés párhuzamos olvasására három szempont mentén teszek kísérletet. Ugyanis mindkét alkotásban a név, az írás és a beszéd vonatkozásában nyilvánul meg legerőteljesebben a fiktív alak tragikomikus lefokozásának művelete. A világirodalmi kontextusban megsokszorozódó, sablonizálódó, egyedi kontúrját-karakterét elveszítő szereplő Akakij Akakijevics Basmacskin is, Ötvös Miska is. Hisz előképük a mindenki céltáblájául szolgáló kishivatalnok, amelynek meg a jámbor, ám balga s szerencsétlen everyman az őstípusa. *A köpönyeg* elsődleges történetmondója a névadás eseményére, az *Árva Lottié* pedig az átkeresztelés aktusára kitérve legitimáló célkitűzéssel szólítja meg a fiktív olvasót. Petelei kompilátor-narrátora a 'sors könyvével' összefüggésben, valamint a fiktív tollnoktársaknak és a néhai feleségnek alárendelt pozíció tekintetében játssza ki komikusan az eredeti név módosításának, Árvára 'átírásának' szükségszerű gesztusát. S ekképpen, vagyis a hőst egy, a suta keresztnevével komikusan alliteráló-egybecsengő ragadványnévvel leminősítve távolítja el a befogadót a részvétteljes beállítódástól. Gogolnál „[a] név a hangzók sűrű ismétlődésével is hangsúlyozza viselőjének azt a tulajdonságát, hogy hiányzik belőle minden »egyediség«, vagyis valójában nem ad választ – a névben szintén elrejtett – »milyen« (»kakoj«) kérdésre. Akakij Akakijevics nevének groteszk hatását erősíti, hogy (az eredetiben is) felidézi az ürülék képzetét, ugyanakkor emlékeztet az ártatlanságot, jámborságot, szelídséget jelentő görög »akaréta« szó alakjára. Az »akakésziosz« kifejezés Hermész görög isten egyik homéroszi alapvonása, amely az említetteken túl a »halottidézés« jelentését is a főhős nevébe rejti."56

Ötvös Miska nyelvontológiailag önálló tevékenységre, akár írásban, akár szóban eredeti megnyilvánulásra képtelen. A „táblán" Akakij Akakijevics duplikátumaként csupáncsak érdektelen iratok reprodukálására bátorkodik. Az „árva betűmásoló" minősítés szerint, még e szövegeknek is a legjelentéktelenebb részleteivel bíbelődik s bajlódik, továbbá újramotivált Petelei-alakként alázatot gyakorol a 'sors könyve' irányában. Ötvösnének a 'nagy kódra' visszamutató, sőt őt utasító szavai előtt szintén meghajlik. Az elveszített élettársa nyelvi hatalmának olyannyira kivetett e kliséfigura, hogy az tudatában posztumusz is 'megszólal', s a végső meghagyásoknak igyekszik eleget tenni. A fonikus játékot is magába sűrítő beszélő név és/vagy titulus lefokozó, de e sablonhős újabb meg újabb beszédműveletei során sem a védtelenség domborodik ki, hanem komikus módon az egyéni cselekedetre

képtelenség. Az Akakij Akakijevics-hasonmás nyelvi csetlése s (végső) botlása részvét helyett nevetést vált ki az olvasóból. A beszéd szintjén megnyilvánuló függőség, minthogy a Petelei-féle írnokról van szó, tudati síkon teljesedik be komikusan; még ha epizodikus kliséalak is az. A kommunikációs alárendeltség (azaz Ötvösné végső fenyegetése) elemi rettegéshez vezet. Elvégre ő, az Ötvös-család végletesen gyermekszintre lefokozott 'feje', ideiglenesen kérdésessé teszi felesége (rög)eszméjét, leánya időtlen álmait, s egyúttal a szakrálisnak feltüntetett 'nagy kódot', illetve a 'sors könyvét' dekódoló profán jövendöléseket. A nyelvileg többszörösen deheroizált alakot érő polifon iróniát Sára, az alázatos szavú cseléd, utólagos véleménye tetézi be, amely szerint „szegény Miska" „jámbor volt, istenfélő."57

Gogolnál a hatalmi nyelvhasználat aspektusai, mégpedig a „méltóságos uram" „szörnyű szavai"-ba58 és a főhős lázbeszédébe sűrítve, tragikomikusan jutnak érvényre, akárcsak Peteleinél; bár Ötvös Miska nyelvi balfogásai során a tragikus hatáshoz képest a komikus lényegül a mérvadóbb esztétikai tapasztalattá. Az orosz elbeszélésben egyedi poétikai megoldással a nyelv irracionális dimenziója az alternatív tartománynak az imaginált világba beillesztésekor és posztumusz játékba vonásakor kap jelképes formát. Továbbá az „árva betűmásoló" előképe, Akakij Akakijevics is számos szempontból sokszorosan meghatározott és lefokozott fiktív lény. A kancellárián reprodukálja az érdektelen beadványokat, amelyeknek száma végtelen, ráadásul sablonra gyártott valamennyi, mindennek ellenére „némelyik betűt különösen szerette"59; s ekképpen emelkedik felül jelsokszorosítói helyzetén.

„Gogol szövege azt modellálja, *hogyan keletkezik narráció a szkázból*. A dolog érdekességéhez tartozik, hogy a szöveg a történés történetté való átalakítását a köpönyegrablás eseményével hozza összefüggésbe, szinte azzal motiválja: Akakij Akakijevics, miután megfosztják köpönyegétől hatszor, hat kitüntetett pétervári helyszínen mondja el újra a megtörtént eseményt, melynek utolsó realizációját, a hivatali pálya végét, tehát a csinovnyik-halálát megélő hős – környezete számára érthetetlen beszédszövevénye, a fantasztikumot funkcionálisan előlegező megnyilatkozásai alkotják. [… Akakij a rablás áldozatából így alakul át az áldozatról szóló igaz történet – mondjuk így – első fogalmazványainak hírmondójává, a szkázközlemények tárgyából a cselekmény-elbeszélés alanyává. A fantasztikusnak titulált befejezés a kisemberről szóló »szerény kis történet« végét – s egy síkváltás – beiktatásával – a »pétervári elbeszélés« születését demonstrálja, mellyel persze együtt kell hogy járjon a hős »második élete«, az, amelynek létmódja az általa szájhagyományozás útján terjesztett történet szövege."60

A Petelei-novella elsődleges elbeszélője, minthogy kiváltképpen hozott anyagból dolgozik, egyrészt a nyelvi komikum architextuálisan kínálkozó lehetőségeit aknázza ki. Másrészt a groteszk hatás megteremtésekor a Gogol-féle improvizáló módszert követi, eredeti leleményességgel imitálja. Technikailag az intonációs s a fonikus, a szó- s a névjátékkal él; egyéni rutinnal szövevényes és ellentmondásos mondatokat szerkeszt; indulatteljes, vagyis az élőnyelvre jellemző állandósult szintaktikai kapcsolatokat dolgoz bele a saját szövegébe; a stílustörés eljárását is átmenti; latinizmusokkal „fertőzi meg"61 önnön szólamát; váltogatja, kontaminálja a különféle hangnemeket, és ő maga is rájátszik egyikre-másikra. Kiemeli a szereplői beszéd paralingvisztikai jellemzőit (az artikulációt, a mimikát stb.). A torz alvilági megnyilatkozásnak szintén lényeges, komikusan sorsfordító s deux ex machina-szerű szerepet tulajdonít; a környezeti zörejnek, a riasztó lármának és a dallamos természeti hangoknak pedig metaforikus jellegűt; ráadásul a főhősnő is hiperbolizálja-metaforizálja azokat, a 'másvilágról' megszólaló(k)nak meg arcot ad. Petelei művében a nyelvi játékosság nemcsak kommunikációs kör zártságát, szűkre fogottságát, így a megnyilatkozó (Lotti) jelekre ráutaltságát s megtévesztettségét, valamint a hatalmi nyelvhasználatot (az Ötvösné-félét), de a beszédzavart is (az Ötvös Miskáét) ironikusan vagy komikusan kifordítja. Mi több az írás műveletébe feledkezést a Gogol-szövegtől eltérően, amely „másolásgyönyör"-nek62 tünteti fel, pejoratív minősítéssel viszonylagossá teszi, a tollnoki tevékenykedést meg komikusan lekicsinyeli, lebecsmérli, gúnyolódik afölött: Ötvös Miska „le is ült asztalához – kaparni a papirost"63.

Az elsődleges megnyilatkozó nemcsak beszél, elbeszél, hanem narrációs sémákat követ és kezd ki, valamint újra meg újra ráhangolódik valamely szokványos, így üresen csengő történetmondói modorra, ám egy-két mellékzönge erejéig parodizálja is azt. Sőt amikor kompilátorként anekdotikus vagy komikus történetelőadást megerősítő frázisokat vesz át (az utóbbi változatra példa az „Egyszer az a hallatlan eset történt…" fordulat) kontextuálisan, valamint semleges intonációjához képest felemásan hangzanak azok; a konvencionális beszédmód ironikus utórezgései szüremkednek ki szavaiból. Máskor pedig, ugyancsak az elbeszélői kiszólás lehetőségével élve, és a fiktív olvasóval bizalmas viszonyban lévén, a tőle konvencionálisan elvárt, a befogadót értelmileg irányító közlés helyett öniróniku lendülettel ismereteinek határoltságát ismeri el, vallja be annak: „S én nem tudom (örökös homály is marad e kérdésen): micsoda rejtekből bújt elő Árva Miska – a tény áll –, hogy…"64. Ez alkalommal a kompilátor-narrátor a zárójelesen nyomatékolt megjegyzéssel a mindentudói kibeszélés rekvizitumát 'írja le' a prózapoétikai leltárból. A „Véghetetlenség"-hez fordulva meg (víg)eposzi kelléket, az invokációt húzza ki az inventáriumból,egyben travesztiaszerűen megdolgozza az elkoptatott klisét.Hiszen nem az eposz mindentudó dalnoka, ki a heroikus múltról zengi énekét, hanem a Szent Miklós utcai Ötvös család komikus történetét ismerteti; s e megnyilatkozással indítja, az előbb megvizsgálttal befejezi azt. Ezek szerint mint a kisforma mestere a nagyepikától készen kapható narrációs panelek közé foglalja a jelentéktelen, családi krónikát. És ő maga sem az istenek nyelvén szól, hanem az archi- és intertextuálisan elhasználódott prózanyelven, méghozzá kritikai mellékzöngékkel átjárva azt.

Ezenkívül a kisepikai kelléktárból lélektanilag kifejezetten statikus vagy zsánerszerű, intertextuálisan meg 'szétírt', sablonos alakokat keres elő, akik alkalmasint architextuális prototípusokkal is rendelkeznek. S a lélektanilag bonyolult főhősnőhöz képest epizodikus vagy mellékes szerepkört jelöl ki számukra. Csakhogy mivel szövegközileg, főképpen az epigon-elbeszélők tollán hitvány utánzattá váltak e hősök, e novella narrátora valamennyinek a komikus torzképét alkotja meg, miközben innen-onnan vonásokat kölcsönöz nekik, s összekombinálja (például Dezső Balázsnál). Egyedi és eredeti karaktert egyik figura sem ölt, hiszen egyik-másik jellemzőjét, az ismétléselvet érvényesítve, csupán szövegközi szereplőtársától másolja le, és még ő is deformálja, úgy írja köréje a kompilátor. Eszerint szövege összebarkácsolásával, azaz hogy intertextuális összemásolásával párhuzamosan műfajpoétikai leltározást is végez. És miután a nagy- és a kisepikai kellékeket egy szintre hozza, az agyonhasználtakat az inventáriumból leírja, az anekdotikus-groteszk örökség kliséit, paneljeit, fabulátori fogásait is kikezdi, de átmenti, sőt a lélektaniság területén megújítja. A másolóalakról, részben szereplői duplikátumáról (halvány másolatáról) meg (ön)ironikus-komikus karikatúrát készít, elvégre annál az írásművészet a papiros kaparásában merül ki, és ő is csak szövegfabrikáló mester.

Alternatív olvasatom szerint: mikor e Petelei-elbeszélés a főhősnő előéletét ismerteti, éspedig az Ötvös-család krónikájába ágyazva, valamint önnön fiktív genealógiájára reflektál (ironikusan viszonyul a „sors könyvéhez", úgy is mint 'nagy kódhoz', úgy is mint 'forgatókönyvhöz' és mint 'pretextusához', a profán próféciákat meg komikusan leminősíti), egyúttal saját egyenes ági felmenőit (a hősepika, a családtörténet sorozatosan reprodukálódó, értékét veszítő narrációs sémáit) is játékosan kritika alá vonja. Kiváltképpen a szóbeliségben gyökerező műforma, a novella elbeszélésmódját kezdi ki, méghozzá a világirodalomból a szkáz-hagyományt megújító Gogolnak *A köpönyegét* (amelyből ő is kibújt) fordítja ki és szálazza szét az intertextuálisan 'elnyűtt' állapotában. Mindent egybevéve, problematizálja a fabulátor fordulatos történetvezetését, előadásának tempóját, familiáris hanghordozását, a befogadóra gyakorolt poentírozó hatásmechanizmusait, digressziói, metaleptikus fogásait, valamint az azokhoz igazodó recepciós beállítódást. Tehát felülvizsgálja a kis- és részben a nagyepika tradícióját, és (a mű újabb egységébe) átmentésükkor felül is írja. A felszabadult fabulátori

szólamot leváltva és a 'történetelőadói kulisszák' mögé húzódva, a magyar irodalomtól örökölt zsánerszerű, Jókai-alakokhoz hasonló figurával a háttérben a címszereplő élet- s lélektörténetének jelszerű vetületeit árnyalja, s így modernizálja technikailag a novella anekdotikus-groteszk válfaját. Árva Lotti groteszk narratívájához rezignált utóhangot fűz, saját alakulástörténetének egy szakaszát kiragadva pedig létmódjának, egyben műfajpoétikai, inter- és architextuális hagyományának a szüntelen dinamikusságát, sőt önmagából megújuló voltát emeli ki. S 'kompilátori mesterfogásként', azaz a kisepikai tradíciók egymás elleni kijátszásából adódóan a betétnovellában tollhegyre tűzött komikus Gogol-féle alakkal egy anekdotikus vonásokat is magán hordozó kerül szembe, illetve előtérbe, aki Csehov időből kihullott szereplőinek groteszk torzképe is, az ábrándos jövőképet emlékeiből teremti meg azokhoz foghatóan. De Árva Lottinak vidéki létforma helyett alsóvárosi szatócsboltot ír elő a „sors könyve", illetve e novella forgatókönyve; lélektani diszpozícióját képi szövegszegmens vetíti szimbolikusan a befogadó elé:

„Boltot tart az alsóvárosban. Ablakában egy-egy muskátli szorong, mellette a mosószappan s elszáradt kiflik, zsemlék; cérnára aggatva cifra papirosú kefék s sárgult gyertyák lógnak s egypár vég megfakult galand. Ajtaja előtt nyírág seprű, falapát s lánccal átkötött sódarab."65

(Készült az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával)

Jegyzetek

1 A múlt év végén az Anonymus Könyvkiadó gondozásában Petelei műveinek újabb válogatáskötete jelent meg.
2 Haraszti Gyula: *Egy új rajzíró.* Pesti Napló (regg.), 1881. december. 29. 2., valamint H. Gy.: *Emlékezés Petelei Istvánra.* BpSz, 1910. 141 köt. 398 sz., 227 és 232-233.
3 Bodnár György: *A „mese" lélekvándorlása. A modern magyar elbeszélés születése.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1988. 38.
4 Kozma Dezső: *Egy erdélyi novellista: Petelei István.* Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1969. 74-75 és 77.
5 Németh G. Béla: *A válságba jutott kisember írója: Petelei István.* In: N. G. B.: *Századutóról – századelőről.* Magvető Könyvkiadó, Bp., 1985. 133-135.
6 Dobos István: *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló prózairodalmában.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995. 82.
7 Györke Ildikó: *Novellatípusok a századvég irodalmában.* Kandidátusi értekezés, Bp., 1994. 83 és 125.
8 Ily módon ironikus kifejezéseimet a nemegyszer ugyancsak ironikus szövegidézetektől választom külön.
9 Iványi Zsuzsa: *A nyelvészeti konverzációelemzés.* Magyar Nyelvőr, 2001/1, 82.
10 Iványi: i. m. 81.
11 *Jelképtár.* Szerk.: Hoppál Mihály et al. Helikon Könyvkiadó, Bp., 1990. 77-78.
12 Petelei István: *Árva Lotti.* In: P. I.: *A kakukkos óra.* Szerk.: Máthé József. Kriterion, Buk., 1969. 31.
13 Kayser Wolfgang: *A groteszk megformálás a festészetben és a költészetben.* A szemelvényeket ford.: Földényi F. László. In: Jelenlét, Főszerk.: Szilágyi Ákos. ELTE, Bp., é. n. 85.
14 Petelei: i. m. 31.
15 Iványi: i. m. 78.
16 Petelei: i. m. 31-32.
17 Kálmán C. György: *A metafora problémája a beszédaktus-elméletben.* In: K. C. Gy.: Te *rongyos (elm)élet!* Balassi Kiadó, Bp., 1998. 86-87.
18 Mártonffy Marcell terminusa. Vö. *A szinoptikus parabolák irodalma: Irodalomtudományi irányzatok az újszövetségi példázatok kutatásában,* Kéziratos doktori értekezés. Bp., 1999.
19 Genette, Gerard: *Narrative Discourse: An Essay on Method.* Ford.: Lewin, Jane E. New York, Cornell University Press, 1983.
20 Petelei: i. m. 33.
21 Gogol N. V.: *A köpönyeg.* Ford.: Makai Imre. In: *Gogol művei.* I. Európa Könyvkiadó, Bp., 1971. 696.
22 Uo.
23 Eisemann György–H. Nagy Péter–Kulcsár-Szabó Zoltán: *Irodalom tankönyv.* Korona Kiadó, Bp., 1999. 42-43.
24 Petelei: i. m. 33.
25 Petelei: i. m. 34.
26 Petelei: i. m. 35.
27 Uo.
28 Petelei: i. m. 36.
29 Uo.
30 Petelei: i. m. 37.
31 Uo.
32 Petelei: i. m. 38.
33 Petelei: i. m. 39.
34 Petelei: i. m. 40.
35 Uo.
36 Petelei: i. m. 44.
37 Petelei: i. m. 36.
38 Petelei: i. m. 41.
39 Uo.
40 Petelei: i. m. 42.
41 Uo.
42 Petelei: i. m. 43.
43 Uo.
44 Uo.
45 Petelei: i. m. 35.
46 Petelei: i. m. 37.
47 Petelei: i. m. 39-40.
48 Jókai Mór: *Az arany ember.* In: *J. M. Összes művei. Regények.* 24. köt. Kritikai kiadás. Szerk.: Lengyel Dénes és Nagy Miklós.

Bp., 1964. 15.

49 Jókai: i. m. 65-66.

50 Bori Imre: *Jókai és a századvég.* In: B. I.: *Prózatörténeti tanulmányok.* Forum Könyvkiadó – Akadémia Könyvkiadó, Újvidék-Bp., 1993. 34.

51 Petelei: i. m. 34.

52 A külső és a belső jellemzésmódszer kölcsönös kijátszására Eisemann György hívja fel a figyelmet, a továbbiakban az ő értelmezéséhez teszem hozzá a magam utólagos észrevételeit. – Eisemann György: *Mikszáth Kálmán.* Korona Kiadó, Bp., 1999. 14-15.

53 Csehov, Anton Pavlovics: *A csinovnyik halála.* Ford.: Szőllősy Klára. In: A. P. Cs.: *A csinovnyik halála. Elbeszélések és kisregények.* 1880-1884, Magyar Helikon, 1973.

54 Petelei: i. m. 38.

55 Csehov A csinovnyik halála című novellájában Ivan Dmitrics Cservjakov a tábornoki rangban levő főtisztviselőjét tüsszenti le. A bocsánatkérés beszédcselekvése sorozatosan megismétlődik, amit végtére a rettegve tisztelt fél csúfolódásnak vesz. Az alázatosan „magyarázkodó" s a történtek felett erősen „morfondírozó" alak tragikumát a kommunikációs feszültség, valamint a sarkalatos intonációs ellentét (egyfelől a „felhördült hang", a másik végponton a „suttogó hang") implikálja. Lásd: Csehov: i. m. 289-290.

56 Eisemann-H. Nagy-Kulcsár-Szabó: i. m. 43. E beszélő, egyben játékosan visszakérdező személynév sokoldalú megközelítését, értelmezését lásd: Kovács Árpád: A gogoli szövegmű. („A köpönyeg" – írva és olvasva. In: *A szótól a szövegig és tovább… Tanulmányok az orosz irodalom és költészettan köréből.* Szerk.: Kovács Árpád és Nagy István. Argumentum Könyvkiadó, Bp., 1999.

57 Petelei: i. m. 32.

58 Mindkét szintagmát Kovács Árpád műfordítása alapján idézem. Vö. Kovács: i. m. 259.

59 Gogol: i. m. 699.

60 Kovács i. m. 260-261.

61 Bahtyin, Mihail M.: *Marxizmus és nyelvfilozófia.* Ford.: Könczöl Csaba. In: M. M. B.: *A beszéd és a valóság.* Gondolat, Bp., 1986.

62 Eisemann-H. Nagy-Kulcsár-Szabó: i. m. 44.

63 Petelei: i. m. 34.

64 Petelei: i. m. 38.

65 Petelei: i. m. 39.